

לבי במזרח ואנוכי בסוף מערב?

רשת הקואורדינטות של מפת התרבות היהודית הספרדית בבחינה מחודשת

מיכל הלד

=====

מבוא

ים-תיכוניות כבסיס להוויה ולתרבות הישראלית עומדת באחד מבסיסי השיח הישראלי בשנים האחרונות, ולא נעדרה ממנו גם בתקופות מוקדמות יותר. מאמר זה אינו עוסק במישרין בישראליות ולכן ישתדל לא לסטות אל המרחב המרתק של השיח ההוא, שלאחרונה הטיב לתארו ולפענחו דוד אוחנה, והמעוניינים להעמיק בו יפנו לדיונו המעשיר.¹

הים התיכון, אף שאינו מייצג תרבות אחידה, היה במשך ההיסטוריה מרחב ששרר בו מיזוג גדול בין תרבויות [...] מכיוון שהים התיכון עשיר בהכלאות תרבותיות, כל עם ששמר על חופיו את מסורתו שלו שימר בכך גם א ה"אחר" [...] עם זאת, הים אגן הים התיכון כפסיפס של השפעות משתלבות היה האזור החשוב ביותר של הפריה הדדית – תרבותית, אמנותית ודתית – בעולם. באגן הים התיכון צמח מגע רב-כיווני, שקקו נתיבי סחר ושווקים ופרח רב-ישח מסחרי ותרבותי אלפי שנים.²

כך דוד אוחנה בפרק החותם את ספרו המבקש לפצח את גרעין המיתולוגיה הישראלית. בכותרת הספר ההצהרה "לא כנענים, לא צלבנים" ובפרק הסיום סקירת עומק של האופציה הים-תיכונית בהתייחס אל מבקריה ותומכיה. בעקבות ז'קלין כהנוב שבישרה את רעיון הים-תיכוניות כמצב הנכון עבור ההווייה הישראלית,³ חותם אוחנה את ספרו בהצעה לראות באותה אידאה ים-תיכונית שכהנוב אימצה לעצמה והציעה עבור החברה הישראלית בכללותה "פתח אל אפשרות תרבותית אחרת, לא כנענית ולא צלבנית, רחבה הרבה יותר ממה שהוצע בזמנה [של כהנוב] ואולי גם ממה שמוצע כעת." (405) בדברים שלהלן אתמקד בתרבות היהודית הספרדית, ואציע לראות בה פרדיגמה מצב אימננטי של ים-תיכוניות. אולי ניתן לראות בה את הדגם שאוחנה מכוון אליו בחתימת ספרו על הישראליות.

מזדקרים לעין – היוונים [...] היהודים המעטים הללו ששרדו מקהילת סלוניקי, הדוברים לאדינו ויוונית, הם בעלי חכמת חיים רבה – בעלי תבונה מעשית, שבתוכה מתמזגות המסורות של כל תרבויות הים התיכון.⁴

¹ דוד אוחנה, לא כנענים, לא צלבנים: מקורות המיתולוגיה הישראלית, ירושלים/רמת-גן, 2008.

² שם, עמ' 373-374.

³ ז'קלין כהנוב, בין שני עולמות: מסות ופרקי התבוננות בעריכת דוד אוחנה, ירושלים 2005.

⁴ פרימו לוי, הזהו אדם, עמ' 75; 84.

במילים אלה מתאר פרימו לוי את היהודים הסלוניקאים שפגש באושוויץ. דבריו, המתייחסים לאחת מנקודות הקצה האיומות של התרבות היהודית הספרדית, מעמידים במוקד את היותה טריטוריה שמאפשרת מיזוג תרבותי ים-תיכוני. בדיון שלהלן אתבונן בתרבות היהודית הספרדית, כדוגמה שניתן לגזור ממנה פתרון להיטלטלות בין מזרח למערב המאפיינת את התרבות הישראלית בכללותה.

המאמר יתמקד במורכבות הגיאוגרפית-תרבותית המאפיינת את התרבות היהודית הספרדית מימי הביניים דרך גירוש ספרד ואחריו. תרבות זו נעה על ציר ארץ ישראל, ספרד, האימפריה העות'מאנית, צפון אפריקה, איטליה ודרום צרפת, ובזמננו באה לידי ביטוי גם במקומות נוספים כמו ארצות הברית, דרום אפריקה וישראל. מטבע הדברים לא ניתן לצמצם את הגדרתה לממד המערבי או המזרחי, דבר שהופך אותה למרתקת באופן מיוחד לא רק מהבט התרבותי אלא גם מההבט הזהותי, שהרי נושאה מעצבים את זהותם האישית והקבוצית על קו התפר שבין מזרח ומערב.

הגדרת המזרח בהקשר של קהילות יהודיות-ישראליות סבוכה. המצב האתני שנולד והתפתח במזרח אירופה אינו דומה לזה שמאפיין את ארצות המזרח הקרוב, ובשני המקרים ההגדרות נזגרות מהמובחנות מן המערב, שגם הגדרתו דורשת התייחסות דקדקנית. השיח הפוליטי והאקדמי שנשמע בקול רם בשנים האחרונות מדבר על "מזרחיות" כמצב של השתקת קולם של היהודים שמוצאם בארצות האסלם, בעיקר לאחר גלי העליות הגדולות בשנות החמישים של המאה העשרים – מהלך שנותן את אותותיו בעיצוב זהותם של בני הקבוצות הללו ודורות ההמשך שלהם עד היום. קצרה היריעה מלהיכנס כאן לפרטי ההיבטים הפוליטיים של השיח המזרחי הישראלי, וההקשר המידי של הדברים – תרבות יהודית ספרדית – אף אינו מחייב זאת. בקו גס ניתן לשרטט את המהלך המזרחי הישראלי על הציר המתוח בין הופעת הציונות, גלי העלייה הגדולים מארצות האיסלם, המהפך הפוליטי של שנת 1977 ונגזרותיו. דינמיקה זו הביאה לכך שבשיח הציבורי הישראלי אוגדו כל הקהילות שמוצאן אינו במערב בכינוי 'מזרחים' ו/או 'ספרדים', במובחן מ'אשכנזים'.

היהודים הספרדים כנושאה של תרבות ים-תיכונית

מאמר זה מתמקד בקבוצה שהכינוי 'ספרדים' ניתן לחבריה בשל היותם צאצאים למגורשי ספרד, שכבר הזכרתי את מסלול מסעם בנתיבי הים התיכון. פנינה מורג-טלמון הגדירה במחקרה הסוציולוגי את מודעות השייכות – עיקרון מרכזי בהשפעתו על עיצוב הזהות האתנית של בניה ובנותיה של קבוצה זו. הכוונה היא לתפיסתם הסובייקטיבית של בני הקבוצה את שייכותם האתנית, כאשר הם הקובעים הן את היסודות ששייכות זו מורכבת מהם הן את אופן התייחסותם

כפרטים לצורות שייכות אלה.⁵ רבים מבני הקבוצה התייחסו בראיונות ובשיחות שקיימתי עמם לכך שהם מודעים לשייכותם לקבוצת הספרדים, ומתנגדים להגדרתם כמזרחים.

אלא שההגדרה התוך-קבוצתית אינה מספקת. שהרי התרבות שלפנינו אינה בעלת מאפיינים ספרדיים בלבד, משל הייתה אחת מתת התרבויות המתקיימות על אדמת חצי האי האיברי, וכבר הצבעתי על כך שגם אינה 'מזרחית' במובן המקובל בישראל. אם נשוב לשורתיו של רבי יהודה הלוי, מנציגיה הבולטים של אותה תרבות בתקופת תור הזהב בספרד, נגלה שכבר בנוסחה שלו קואורדינטות המזרח והמערב מתעתעות. "לבי במזרח ואנוכי בסוף מערב": האם ספרד היא אפוא המערב? והיכן משתרע המזרח המיוחל?

כחלופה לצורך לבחור במזרח או במערב, שאף אחד מהם אינו מהווה מסגרת התייחסות שלמה לתרבות היהודית הספרדית, עומדת האופציה הים-תיכונית. מבחינה גיאוגרפית אין ספק שזו הטריטוריה שהתרבות נוצרה, פרוחה וממשיכה להתקיים בה. מעבר לכך אחד המאפיינים הייחודיים למרחב הים-תיכוני הוא היותו אזור שמאפשר ניידות תרבותית בין מזרח למערב, וככזה הוא הופך קרקע פורייה במיוחד להוצרותה ולשגשוגה של התרבות היהודית הספרדית, שהגדרתה כים-תיכונית משחררת אותה מהצורך להתאים את עצמה למזרח או למערב ומאפשרת לה לאמץ לעצמה מאפיינים מגוונים משני הקצוות. היתוך המזרח והמערב מתקיים בכל מישוריה של התרבות הים-תיכונית היהודית הספרדית. להלן כמה מהקרויותיה של התופעה.

לשון

ראש וראשון הוא המרחב הלשוני. השפה הספרדית היהודית, הידועה גם בשמות לאדינו, ג'ודיזמו, ספניולית וחכיתיה, היא בעיקרה לשון רומאנית שהחלה להתגבש בספרד בימי הביניים, ומשוקעים בה יסודות עבריים וארמיים, ערביים, תורכיים, בלקניים, צרפתיים ואיטלקיים. מילים מהשפות השונות של המרחב הים-תיכוני חדרו לתוך מילונה על כל משלביו ונתאזרחו בו, ובחלק מהמקרים אף מותכות מילים מכמה מהלשונות הללו ליחידה לקסיכלית אחת. גם מהבחינה הפונטית ישנו גיוון צלילי הנובע מהשפעת הלשונות שסבבו את הספרדית היהודית במהלך חייה לחופי הים התיכון.

הספרדית היהודית אינה משמשת עוד במישור החברתי הרחב כשפה שמתנהלים בה עניינים קהילתיים ותרבותיים. עבור דובריה, כותביה וקוראיה היא מהווה כיום כלי ביטוי לערך אישי-נפשי, אף על פי שהרלוונטיות שלה למציאות החיים הגשמיים והתרבותיים בישראל הולכת ופוחתת. השפה היא עוגן משמעות משפחתי, אתני, לשוני וסיפורי – עדות למהלך של ולתמונת זהות שמקיימת משאים ומתנים מתמידים עם עצמה. מהותה הגמישה נובעת מהיותה חלק מתרבות ים-תיכונית שכוללת בתוכה מאפיינים שונים.

⁵ פנינה מורג-טלמון, השתלבותה של עדה ותיקה בחברת מהגרים: העדה הספרדית בישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, עמ' 37, 123.

מוסיקה

הדגמת המצב הים-תיכוני היהודי הספרדי במרחב המוסיקלי קשורה בין היתר בכך שגם בשדה התרבותי הישראלי הייתה המוסיקה סנונית ראשונה בתחום זה:

'להבדיל מן הסופרים, מן המשוררים ומן הציירים אשר עוד מתנדנדים על החוף, מתלבטים בזהותם, הייתה המוזיקה הישראלית הראשונה שקפצה למים הים-תיכוניים. ייתכן שהסיבה נעוצה במדיום הרגיש, הישיר, באוזן הכרויה למנגינה שאי-אפשר להפסיק.'⁶

אלכסנדרה נוקה, במאמרה הדין במרכזיותה של הים-תיכוניות במוסיקה הישראלית עומדת על כך שהים התיכון הוא הוויה קונקרטיית מקומית שמאפשרת יצירת מאפיינים מאחדים למרות הבידול הפוליטי והחברתי הישראלי.⁷

שנים רבות קודם להופעתה על בימת הישראליות שיחקה המוסיקה משחקת תפקיד מרכזי גם בים-תיכוניותה של התרבות היהודית-הספרדית. חוקרי הטקסטים המוסיקליים היהודיים הספרדיים ארמיסטד וסילברמן הצביעו על כך שמדובר במסורת שלא נכון לראותה רק כשימור של תרבות ספרד מימי הביניים, וחשפו את מה שהם מכנים 'החלק הים-תיכוני המזרחי' שיש להכיר בו כרכיב חשוב של המסורת המוסיקלית היהודית הספרדית לאחר הגירוש.⁸

נציג מובהק אחר של שימור ותיעוד המוסיקה היהודית הספרדית, יצחק לוי, הרחיק לכת אף יותר באומרו שהרוצה לגלות את שורשי הליטורגיה היהודית צריך לחפשה אצל היהודים הספרדים שחיו מאז ומעולם לחופי הים התיכון ולא נפרדו מהאווירה התרבותית המאפיינת אותו. לוי אף טוען שהיהודים הספרדים תרמו את חלקם למוסיקה הים-תיכונית בכללה והשפיעו עליה.⁹ התרבות שאנו מתבוננים בה היא לתפיסתו ים תיכונית, וכוללת בתוכה הן את ספרד הן את האימפריה העות'מאנית והבלקאן. ראייתה ככזו פורמת את סבך המזרחיות/מערביות ומשחחרת את התרבות מכבליה החד-צדדיים.

⁶ דוד אוחנה, לעיל הערה מס' 1, עמ' 370.

⁷ Alexandra Nocke, Israel and the Emergence of Mediterranean Identity: Expressions of Locality in Music and Literature, *Israel studies* 11, 1 (Spring 2006), pp. 143-173.

⁸ סמואל ארמיסטד ויוסף סילברמן, "הספרות הספרדית-היהודית העממית והמסורת שבעל-פה במזרח הים התיכון", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ה-1 (תשמ"ד), עמ' 22-7.

⁹ Isaac Levy *Chant judeo-espagnols*, London 1959, p.vi

זיכרון

עבור שמואל טריגנו העקירה והגלות הן חלק בלתי נפרד מהגדרת הזהות של היהודים הספרדים, ושאלת הזיכרון והזהות היא המניפסט של ההווה שלהם. טריגנו קובע כי הספרדיות כיום אינה אלא זיכרון.¹⁰ מבחינתו זהו זיכרון טראומטי. חסום. עם זאת הוא מדבר גם על מצבם הפרדוקסלי של היהודים הספרדיים בהווה כעל מצב של חידלון ותחייה בו בזמן. לאור דברי טריגנו ניתן לומר שתפיסת התרבות היהודית הספרדית כים-תיכונית הופכת אותה לטריטוריה שבה ניתנת אפשרות לזיכרון הטרנס-תרבותי. הטרנס-תרבותי הוא הספרדי לבוא לידי ביטוי באופן זורם, משוחרר מטראומה, בטוח בעצמו ובלתי-תלוי בחסימות חברתיות כלשהן שהופעלו על היהודים הספרדים מבית ומחוץ במהלך הדורות.

מדברי ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה למדנו:

מרבית כל-כך לדבר על זיכרון, משום שאין עוד זיכרון. ההתעניינות במקומות, שמתגבש בהם הזיכרון ומוצא בהם מקלט קשורה לרגע מעניין זה בתולדותינו. זהו רגע שבו הקרע מעורר עדיין די זיכרון כדי שתעלה שאלת גלגולו של הזיכרון בחומר. קיימים מחוזות זיכרון (lieux de memoire) מפני שאין עוד סביבות זיכרון (milieux de memoire).¹¹

בזמננו הווית החיים היהודיים הספרדיים היום יומיים כמעט שאינה קיימת עוד, וגם השפה הספרדית היהודית הולכת ונעלמת מן העולם. בלשונו של נורה ניתן לכנות את התרבות היהודית הספרדית שזרמה בביטחה לחופי הים התיכון מימי הביניים ועד העת החדשה 'מחוז זיכרון' שרק בו ניתן לבנות בתקופתנו הזהות היהודית הספרדית, או לפחות שרידיה, במקום שאין בו עוד 'סביבות-זיכרון'. כאמור לעיל, מחוז הזיכרון היהודי הספרדי ממוקם על גבי מפת הגיאוגרפיה הים-תיכונית הדימונית ולכן הוא מתאים לשמש דגם לתרבות הישראלית.

הרלוונטיות של הדגם הים-תיכוני לתרבות הישראלית

התיאורטיקן האמריקאי ראג'אגופאלאן ראדאהקרישאן שמוצאו מהודו עוסק בפוליטיקה של המיקום וקובע כי מדובר במערכת מורכבת שבה 'בית' ו-'לא-בית', 'הגעה' ו-'עזיבה' אינם מושגים תיאורטיים או פיגורטיביים, אלא סוגיות של גיאוגרפיות דמיוניות.¹² גיאוגרפיה דמיונית היא

¹⁰ Shmuel Trigano, "La memoire du peuple disparu", *Pardes* 28, (Paris 2002), pp.11-56

יצוין כי תפיסתו של טריגנו את קבוצת היהודים הספרדים מרחיבה מאוד וכוללת גם כמה מהקהילות היהודיות במזרח שהשקרו שלהן אל תרבות ספרד לפני הגירוש עקיף. בדיון זה (ראו סעיף ב' לעיל) אני משתמשת בדבריו רק בהקשר של הקבוצה הספרדית שאני דנה בה.

¹¹ פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום" (1984), תרגמה מצרפתית רבקה ספיבק, מאזניים 45 (1993), עמ' 6.

¹² Rajagopalan Radhakrishnan, *Diasporic Meditations: Between Home and Location*, Minneapolis & London 1996, (p.xiv).

מושג רלוונטי לתרבות הלאדינו לא רק היום אלא גם מבחינה הסטורית בתנועה שבין ארץ ישראל < ספרד < האימפריה העות'מאנית וחוזר חלילה בלי סוף. ראדאהקרישאן מוסיף ואומר שכאשר

בני אדם עוברים ממקום למקום המשכיות הזהותית שלהם באה לידי ביטוי כפונקציה של שינוי היסטורי. לדידו, מעברו של אדם מבית מולד לבית נרכש טומן בחובו את אחת הבעיות של ההיסטוריוגרפיה: כיצד יש לייצג את העבר דרך עקירתו ממקומו, ואיך לדבר בשם ההווה בצורה ביקורתית וגינאולוגית.¹³ דווקא מבחינה זו המצב היהודי הספרדי מתייחד בכך שאין להפריד בו בין עבר להווה ובין מולדת לתפוצה מפני שהזהות היא מרובדת ונוכחת בכל המימדים שהוא מתקיים בהם במרחב היס-תיכוני.

ראיית התרבות היהודית הספרדית כיס-תיכונית מנתקת אותה מגבולות המיקום הפיזי המזרחי או המערבי, המומרים בגיאוגרפיה תרבותית דמיונית – זו המתממשת בגוונים ובצורות שונות בנקודות שונות לאורך קו החוף של הים התיכון. בשלב זה בדיון יש מקום להרחיב את פריזמת ההתבוננות בתופעה הפרדיגמטית היהודית הספרדית ולבחון את הרלוונטיות שלה לתרבות הישראלית. בנקודה זו חשוב להבהיר כי התפיסה היס-תיכונית שאני משתשמת בה כאן אינה נובעת רק ממאפייניה היס-תיכונים של התרבות שלפנינו אלא, ובעיקר, מתפיסת היס תיכונית כתרבות דינמית, המאפשרת נידות בין מוטיבים תרבותיים ומעבר ממצב זהותי אחד לאחר בתוך ההקשר הרחב של תרבות משותפת. אנסה להסביר כעת מדוע הגדרתה זו הופכת אותה לרלוונטית לתרבות הישראלית הכללית, גם זו שנושאה לא חיו מאז ומעולם לחוף הים התיכון אלא הגיעו לכאן ממקומות אחרים.

ביום עיון של החוג לפולקלור יהודי והשוואתי שהתקיים באוניברסיטה העברית בירושלים לפני כשבע שנים דיברה דורית רביניאן, סופרת צעירה שספרה הראשון, סמטת השקדיות בעומר'ג'אן, ראה אור באותה עת. רביניאן הסבירה מה הביא אותה לראיין את הנשים הזקנות במשפחתה על אודות חייהן באירן לפני עלייתן ארצה, ולרקום לאור הראיונות רומן ספרותי שדמויות הנשים בו נולדו מתוך סיפוריהן. 'כמי שתפיסת העולם שלה אמורה הייתה להתעצב לאור המסרים של מערכת החינוך והתרבות הישראלית הקנונית', אמרה, 'חשתי שהסיפור המשפחתי שלי נעדר, שהרי הוויתתה של הקהילה היהודית הפרסית מעולם לא באה לידי ביטוי בנרטיב הישראלי שהועבר אליי'. אמירתה זכתה לתגובות מפי נציגי קהילות מוצא יהודיות רבות שנכחו באולם. התברר שכולם חשו שהסיפור 'שלהם' (או של הוריהם והורי-הוריהם) נמחק. הם חזרו בזו אחר זו ובזה אחר זה ואמרו שהמסר שהועבר אליהם מצד החברה הישראלית השואפת להומוגניות תרבותית, לא כלל את סיפור מרבד הקסמים, לא השמיע את קולם של ניצולי השואה, לא חשף את היישוב הארצישראלי הישן, ועוד ועוד דוגמאות כמספר ארצות המוצא של המשתתפים באירוע.

¹³ שם, עמ' xv.

האירוע נחרת בזיכרוני כמכונן משום שהיה מעין מעבדת סאונד שבקעו ממנה קולותיהם של כל חלקי החברה הישראלית. 'מזרחים', 'ספרדים' 'אשכנזים' כולם דיברו בקול אחד – זה המוחה על

היעדרו של מן הישראליות של ריבוי קולות תרבותי שבו הקול האחד אינו פסול שת משנהו אלא מאפשר לו להישמע לצדו ואף מוכן להיות ניזון ממנו. פעפוע הדדי של קולות. רב-תרבותיות במובן המקורי ולא במובן המסרס. אם נשוב לנושא ההרצאה הנוכחית נוכל אולי לראות את האלטרנטיבה הים-תיכונית כטריטוריה תרבותית שעשויה להניח את דעתם של דורית רביניאן והמגיבים לדבריה.

כך כותב עירד מלכין במבוא לאנתולוגיה הים-תיכונית:

כיום, יותר מתמיד, נוצר צורך לקדם מהלך תרבותי ולברר את מקומה של ישראל בהקשר הים-תיכוני. [...] דווקא משום היותו נעדר אידאולוגיה לאומית מובהקת, הים התיכון מציע לישראל כיוון לאוריינטציה תרבותית עשירה, היונקת מקשרי העבר המרחביים והים תיכוניים של תולדות עם ישראל יחד עם מציאות מתווכת, ים תיכונית ובינלאומית של ימינו אלה [...] הים התיכון מציג בפני ישראל [...] מודל לרב-תרבותיות הניזונה מהפרייה הדדית. הים התיכון אינו רק אזור גיאוגרפי או היסטורי, אלא גם ישות מטפורית עם גבולות, תרבויות שונות וזהויות שנבנו באמצעות שיח בלתי-פוסק, שכל אחת מהן מצליחה לשמור על אופייה הייחודי. המגע התמידי ביניהן יוצר תרבות שהיא, ביסודה, רב-תרבותית.¹⁴

בחלקו הראשון של מאמר זה הוצג המרחב הגיאוגרפי והאתני היהודי הספרדי המשתרע כבר מאות נים לחופי הים התיכון. התרבות היהודית הספרדית מטבעה נוטה לחצות גבולות ולהגדיר את עצמה במעברים הבלתי פוסקים ממזרח למערב וחוזר חלילה. הוויתור כתרבות ים-תיכונית רבגונית היא שאיפשרה את קיומה לאורך שנים במקומות שונים, על מאפייני השונות והדמיון בין חלקיה. נדמה לי שאימוץ הדינמיקה התרבותית הזו ויישומם במערכת התרבותית הישראלית עשוי להביא לפתרונם של חלק מההתהוות הנפערים בה כאשר היא נתפשת כגוף שנקרע בין 'מזרח' ל'מערב'.

אימוץ מפה תרבותית דינמית פתוחה כתחליף למחסומים בין-תרבותיים שקיימים בתרבות הישראלית תיצור קיום הדדי של תת-תרבויות, למשל התרבות התימנית והתרבות הרוסית. רב התרבותיות לא תבטל את קיומה העצמי של כל תת-תרבות בתוכה, הכוונה אינה ליצירת כור היתוך מסוג חדש, אלא להליכה לקראת מערכת של רב-קיום, שמחייבת הסרת מחסומים ויכולה להתבסס על לימוד האופי הים-תיכוני. כמו כן יש לציין שהחיים המשותפים לאורך שנים לחוף הים התיכון מטבעם יובילו לאימוץ מערכת משותפת, ים תיכונית במהותה, כפי שקרה למי

¹⁴ עירד מלכין, "מבוא כללי: הסדרב הים-תיכונית", בתוך יעקב שביט (עורך), אנתולוגיה ים תיכונית, תל אביב 2004, עמ' 14-15.

שהגיעו לכאן לפני מאה שנים ויותר מארצות שאינן ים תיכוניות, ומאז אימצו ערכים ותבניות ים תיכוניות כחלק מזהותם הקודמת.

סיכום

הניסיון היהודי הספרדי יכול לשמש דוגמה למה שמלכין מבקש לקדם במניפסט הים-תיכוני שלו, ולתרום להיווצרות תפיסה תרבותית ישראלית עדכנית, פורייה ויצירתית. נכון שלשם אימוץ גישה כזו יהיה על הנאחזים בקרנות המזבח המזרחי או המערבי להשתחרר מכבליהם ולאמץ את הגיאוגרפיה הדמונית הים-תיכונית כחלופה. ייתכן שאם יעשו זאת ימצאו את התשובה למצוקתם התרבותית כאן ועכשיו. רבות נאמר ונכתב על כך שהאדריכלות הישראלית כשלה בהכלת הים התיכון בתמונת עריה, ושהדבר משקף עמדה תרבותית המושתתת על חיים 'עם הגב לים'. בהשוואה לערים ים-תיכוניות בארצות רבות אחרות נאמר שהאדריכלות הישראלית, ובמיוחד זו התל אביבית, מנוכרת להווייתה. על דרך משל הדוגמה האדריכלית יכולה לשקף את השינוי שעשוי להיווצר בתרבות באופן כללי אם יפרצו רחובותיה וחדרותיה על עבר הדינמיות הים-תיכונית שלחופה היא ממוקמת, ויבוטל החיץ של גורדי השחקים שמונע כיום את החיים "עם הפנים לים".

ספרו של פרדג מטבייביץ' הפלגה ים-תיכונית¹⁵ הוא מסע בים התיכון ומסה על המאפיינים הגיאוגרפיים, ההיסטוריים, האנתרופולוגיים, התרבותיים, הספרותיים והלשוניים של ים זה ושל האנשים החיים לחופיו. בחלקו של הספר העוסק במפות אומר המחבר כי 'אין אנו מגלים ורואים את הים בעינינו בלבד; אנו מביטים בו כדרך שראוהו אנשים אחרים באמצעות הדימויים והסיפורים שהעבירו לנו.'¹⁶

מסענו בנתיבי הים התיכון נפתח בתיאורו של פרימו לוי את היהודים הסלוניקאים נציגי התרבות הים תיכונית באושוויץ. בחתימת הדברים תיאור שונה של יהודי בן לאותה קבוצה הלקוח מספרו של מטבייביץ':

אניית המפרשים הידרה חבה את שמה לאי המשמש לה נמל בית. לנווט שלה, יליד סלוניקי (אחד מאותם אנשים זריזים ופקחים שאיכלסו את החופים האלה מאז ומתמיד) היו שתי אהבות בנוסף לים: הלדינו שהייתה שגורה בפי אבות-אבותיו ושאותה רצה להפוך לשפה הים-תיכונית הרשמית, ומפות עתיקות שעליהן ידע יותר מכל ספן שפגשתי. למדתי ממנו רבות במהלך הפלגותינו שנערכו באביב ובסתיו, בים האגאי ובים האיוני.¹⁷

סביר להניח שהפיכת הספרדית היהודית לשפה הים תיכונית הרשמית היא מהלך חסר סיכוי אחרי אושוויץ, אולם אימוץ התפיסה התרבותית הים תיכונית היהודית הספרדית ומימושה בתרבות

¹⁵ פרדג מטבייביץ', הפלגה ים-תיכונית, תרגמה מצרפתית עדינה קפלן, תל-אביב: משכל, 2001 (ראה אור במקור בסרבו-קרואטית ב-1987)

¹⁶ שם, עמ' 133.

¹⁷ שם, עמ' 134.

הישראלית עשוי לשמש עוגן זהותי רב-רובדי במסעה של הספינה הישראלית המטלטלת בין מזרח ומערב. אי אז יושג אולי המצב שדוד אוחנה מכנה אותו 'תרבות רב-מקומית' כאלטרנטיבה ראויה להתכתשות הישראלית סביב קביעת תרבות אחת, מזרחית או מערבית, כמחייבת. נדמה לי שלכך שאפה גם ז'קלין כהנוב, הנווטת של הספינה הים-תיכונית הישראלית במחצית השנייה של המאה העשרים.